

Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право
УДК 349.6 (477)

Ільків Наталія Володимирівна

кандидат юридичних наук, доцент,

доцент кафедри господарсько-правових дисциплін

Інституту права

Львівський державний університет внутрішніх справ

Ilkiv Nataliia

PhD in Law, Associate Professor,

Associate Professor of the Department of Economic and Legal Disciplines

Lviv State University of Internal Affairs

ORCID: 0000-0002-3182-8391

**ОСНОВНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ ДОВКІЛЛЄВОЇ
БЕЗПЕКОВОЇ СКЛАДОВОЇ ЯК ПРІОРИТЕТУ У ВІДНОВЛЕННІ
УКРАЇНИ**

**MAIN DIRECTIONS OF THE FORMATION OF AN
ENVIRONMENTAL SECURITY WAREHOUSE AS A PROGRAM
MEASURE FOR THE RECONSTRUCTION OF UKRAINE**

Анотація. У статті проведено аналіз програми «Відбудова чистого та захищеного середовища», що є складовою проєкту Плану відновлення України. Досліджено п'ять основних напрямів державної екологічної політики, для реалізації кожного з яких у програмі передбачено реалізацію ряду реформ, в межах яких мають бути здійснені відповідні проєкти.

Загалом аналізуючи стратегічні цілі, завдання, проєкти та заходи національної програми «Відбудова чистого та захищеного середовища» у контексті відновлення України відзначається, що їх впровадження повинно забезпечити реалізацію екологічної політики відповідно до

євроінтеграційного напрямку розвитку України та Європейського зеленого курсу.

Зроблено висновок, що проголошені й закріплені на законодавчому рівні в довоєнний період основні засади і стратегічні цілі державної екологічної політики лишаються актуальними, особливо з урахуванням євроінтеграційних спрямувань нашої держави, а деякі з них в умовах війни набувають ще більшої гостроти. Однак, слід констатувати й актуалізацію інших цілей, які мають посісти важливе місце серед пріоритетних цілей державної екологічної політики й знайти відповідне нормативне закріплення, а саме: відшкодування шкоди, завданої довкіллю в умовах військової агресії; державної і грантової підтримки природоохоронних заходів в умовах війни і повоєнний період; подальшої цифровізації екологічних відносин; забезпечення сталого розвитку у повоєнний період. Доцільною є подальша розробка концептуальних правових засад щодо включення довкілєвої безпекової складової до Стратегії повоєнного відновлення та розвитку України та відповідного Плану дій, а також секторальних програм щодо відновлення держави у спосіб формування відповідної кліматичної політики, узгодженої з подальшою європейською інтеграцією України з урахуванням Європейського зеленого курсу.

Ключові слова: *державна екологічна політика, відновлення України, Європейський зелений курс.*

Summary. *The analysis of the program "Reconstruction of a clean and protected environment", which is a component of the project of the Recovery Plan of Ukraine, was carried out in the article. Five main directions of the state environmental policy, for the implementation of each of which the program provides for the implementation of a number of reforms, within the limits of which the relevant projects should be implemented, have been investigated.*

Analysis of the strategic goals, objectives, projects and measures of the national program "Reconstruction of a clean and protected environment" in the context of the recovery of Ukraine indicates that their implementation should ensure the implementation of environmental policy in accordance with the European integration direction of Ukraine's development and the European Green Course.

It was concluded that the main principles and strategic goals of the state environmental policy, which were announced and fixed at the legislative level in the pre-war period, remain relevant, especially taking into account the European integration directions of our country, and some of them become even more acute in the conditions of the war. However, it is necessary to ascertain the actualization of other goals, which should occupy an important place among the priority goals of the state environmental policy and find the corresponding regulatory consolidation, namely: compensation for damage caused to the environment in conditions of military aggression; state and grant support for environmental protection measures in the war and post-war period; further digitization of environmental relations; ensuring sustainable development in the post-war period. Further development of conceptual legal frameworks for the inclusion of an environmental security component in the Strategy of post-war recovery and development of Ukraine and the corresponding Action Plan, as well as sectoral programs for the recovery of the state in the way of formulating an appropriate climate policy, coordinated with the further European integration of Ukraine, taking into account the European Green Course, is necessary.

Key words: *state environmental policy, restoration of Ukraine, European Green Course.*

Постановка проблеми. Збройна воєнна російська агресія проти України призвела до погіршення екологічної ситуації, спричинивши

підвищення екологічного ризику для життя і здоров'я людей, цілісності і сталості екосистем, та поставивши перед Україною нові виклики.

За офіційними даними ЗСУ, що розміщені на дашборді із даними про загрози довкіллю Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України «Екозагроза», за період з 24 лютого 2022 року по жовтень 2023 року отримано 2563 звернень щодо збитків, завданих довкіллю внаслідок воєнних дій. За розрахунками, здійсненими Державною екологічною інспекцією України відповідно до затверджених методик станом на жовтень 2023 року, збитки завдані довкіллю орієнтовно оцінюються у 2108 млрд.грн. Відповідно до цієї інформації, найістотнішими є збитки завдані стану атмосферного повітря внаслідок горіння нафтопродуктів, лісових пожеж, загорання інших об'єктів і становлять практично половину від загального обсягу - 1 078,7 млрд. грн, стану ґрунтів – 14,3 млрд. грн, земель – 970,1 млрд.грн, водам – 60,7 млрд.грн. Збитки довкіллю, завдані підривом дамби Каховської ГЕС, попередньо розраховані у сумі 146,4 млрд.грн, при цьому площа підтоплених лісів складає 63447 га [1].

Слід врахувати, що і повоєнна відбудова України буде супроводжуватися негативними впливами на довкілля - значними викидами парникових газів через необхідність використання значної кількості будматеріалів та техніки для проведення відновлювальних робіт, виснаженням та вичерпанням природних ресурсів через потребу їх понаднормового залучення, багато з яких характеризуються як вичерпні та невідновні.

Усі ці чинники вказують на стійку тенденцію до погіршення стану довкілля, що матиме тривалий негативний вплив на стан клімату, спричиняючи його негативні зміни й загострюючи проблему глобального потепління, та у підсумку зміна стану всіх елементів екосистеми.

На державницькому рівні це вимагає організаційно-правового забезпечення трансформації державної екологічної політики, яка в умовах

повномасштабної війни в Україні формується з урахуванням нових воєнних реалій.

Ще одним важливим фактором, що впливає на визначення векторів національної екологічної політики є те, що у 2021 році Україна офіційно заявила про своє прагнення долучитися до Європейського зеленого курсу, метою якого є подолання викликів, що пов'язані зі зміною клімату та деградацією довкілля шляхом трансформації ЄС до сучасної ресурсно-ефективної та конкурентоспроможної економіки, та отримання у червні 2022 року Україною статусу кандидата на членство в ЄС.

Політики, науковці та громадськість є одностайними у розумінні основних візій національної екологічної політики – відновлення після завданої російським повномасштабним вторгненням шкоди та захист довкілля України з дотриманням Європейського зеленого курсу.

Стан опрацювання проблеми. Проблематика пов'язана з формуванням довкілцевої безпекової складової у процесі відновлення України привертає увагу науковців та практиків. Так, предметом особливої уваги стали питання здійснення еколого-безпекової захисної функції держави в умовах сучасних викликів і загроз (В.І. Андрейцев [2], А.П. Гетьман, Г.В. Анісімова [3]), організаційно-правового механізму відшкодування шкоди, заподіяної в результаті військової агресії (М.Я. Ващишиш [4], А.І. Ріпенко [5]), правові аспекти охорони окремих природних об'єктів, спричинені війною (Н.С. Гавриш [6], А.К. Соколова, М.К. Черкашина [7]), перспективи цифровізації екологічних відносин (П.Ф. Кулинич [8], Н.Р. Малишева, О.М. Вінник [9]), євроінтеграційні новації правового регулювання використання природних ресурсів (М.А. Дейнега [10]) та ін. Разом з тим питання заходів з відновлення України як ключового напрямку національної екологічної політики в умовах повномасштабної російської збройної агресії та повоєнного відновлення потребують постійного проведення наукових розвідок та формулювання

ідей, пропозицій, спрямованих на розв'язання проблеми, пов'язаної з виникненням екологічних загроз, безпековості довкілля.

Мета статті полягає у визначенні тенденцій організаційно-правового забезпечення трансформації державної екологічної політики, яка в умовах повномасштабної війни в Україні формується з урахуванням нових воєнних реалій, ретельного підходу до формулювання стратегічних векторів та актуальних пріоритетів національної екологічної політики, напрямів й ефективної системи заходів реалізації поставлених цілей з дотриманням Європейського зеленого курсу, розробку і втілення відповідних змін до законодавства.

Виклад основного матеріалу. Проєкт Плану відновлення України, представлений урядом України на Міжнародній конференції з питань відновлення України «Ukraine Recovery Conference» (Лугано (Швейцарія), 4-5 липня 2022 р.), вміщує програму «Відбудова чистого та захищеного середовища». У ній проголошена така стратегічна ціль повоєнного відновлення як чисте і безпечне довкілля, і її досягнення розглядається крізь призму інтеграції кліматичних цілей в усі сектори економіки та суспільного життя; мінімізацію ризиків для екологічної безпеки (хімічна та радіаційна безпека); зменшення та запобігання промисловому забрудненню та запровадження принципу «забруднювач платить»; ефективне управління відходами; збалансоване використання природних ресурсів та забезпечення їх належної якості; відновлення та розвиток природоохоронних територій, збереження біорізноманіття, збільшення площ природних екосистем та збалансування ландшафтів; досягнення європейських стандартів державного управління у галузі охорони довкілля [11].

Досягнення стратегічної цілі програми планується за 5 основними напрямками, для реалізації кожного з яких у програмі передбачено

реалізацію ряду реформ, в межах яких мають бути здійснені відповідні проекти (70 проектів і 6 заходів).

Перший напрямок державної політики, визначений у програмі – кліматична політика: запобігання та адаптація до зміни клімату, – є наскрізним, кроссекторальним напрямком, який відповідає зобов'язанням України у рамках Угоди про Асоціацію з ЄС, Рамкової конвенції ООН про зміну клімату й Паризької угоди, Монреальського протоколу про речовини, що руйнують озоновий шар, Національної економічної стратегії до 2030 року.

Фінальним якісним показником досягнення за напрямком запобігання та адаптація до зміни клімату такої цілі як інтеграція кліматичних цілей в усі сектори економіки та суспільного життя має стати кількість викидів парникових газів; операційна національна система торгівлі квотами на викиди парникових газів; проекти із запобігання та адаптації до зміни клімату, що реалізуються; кількість скорочення викидів ОРР та ФПГ шляхом їх відновлення або знешкодження.

На нагальності питань з формування дієвої кліматично-правової політики, спрямованої на виконання зобов'язань нашої держави з європеїзації національного законодавства і політики, підтримки ЄЗК тощо, що враховувала б умови й реалії російської збройної агресії, а також певні особливості введеного правового режиму воєнного стану, водночас попереджала б виникнення еколого-правового нігілізму як деформації правосвідомості в аспекті тимчасового призупинення на строк введення воєнного стану дії й вжиття деяких природоохоронних заходів наполегливо вказується в ході дискусій на науково-практичних заходах різних рівнів [12, с. 9].

Критичний стан екологічної безпеки в Україні, включаючи наслідки російської агресії, обумовив необхідність виокремлення другого напрямку

програми з відновлення України – екологічна безпека та ефективне управління відходами.

Фінальним якісним показником досягнення цілі за цим напрямком повинні стати нові підприємства та інфраструктура управління відходами, які б відповідали нормам ЄС, зокрема Найкращим Доступним Технологіям та Методам Управління, а також приведення пошкоджених внаслідок російської агресії об'єктів у екологічно безпечний стан.

Прийнятий 22 червня 2022 року Закон України «Про управління відходами» має надати старт реформі управління відходами та забезпечити організаційне впровадження Національної стратегії управління відходами в Україні до 2030 року та Національного плану управління відходами до 2030 року, а також імплементацію положень Директив ЄС № 2008/98/ЄС, 1999/31/ЄС та 2010/75/ЄС (в частині спалення відходів). Цим актом передбачено ряд істотних нововведень у цій сфері, зокрема: оновлена дозвільна система (подання електронної звітності через сервіси «Екосистеми»), децентралізація управління відходами (Порядок здійснення контролю за виконанням інвестиційних програм у сфері управління побутовими відходами, визначений Постановою Кабінету Міністрів України від 7 липня 2023 р. № 695, встановлює що контроль за виконанням інвестиційних програм суб'єктів господарювання здійснюватиметься виконавчими органами сільських, селищних, міських рад»), багаторівневе планування (загальний – державний план управління відходами, конкретний – локальний на підприємстві. Частиною національного повинні стати регіональні), розвиток інфраструктури, втілення європейських принципів (ієрархія управління відходами, розширена відповідальність виробника, діяльність на засадах «забруднювач платить»).

Виснаження (вичерпання) і погіршення стану (якості) природних ресурсів внаслідок їхнього несталого використання та неефективного

управління, що посилюється наслідками змін клімату та руйнівним впливом російської агресії спричинило необхідність виокремлення третього напрямку програми з відновлення України - збалансоване використання природних ресурсів в умовах підвищеного попиту і обмежених пропозицій.

Проектами на виконання завдань для досягнення цілей цього напрямку у Програмі запропоновані, зокрема: реалізація заходів з рекультивації, консервації та охорони земель на пілотних територіях, в т.ч. тих, що постраждали внаслідок військової агресії РФ; відновлення лісів та збалансований розвиток лісового господарства; проведення лісовпорядкування у всіх лісах, які постраждали внаслідок війни, або зростають на територіях, які тимчасово були непідконтрольними Україні; розвиток лісової інфраструктури; національний благоустрій; охорона та відродження малих річок України, забезпечення дотримання режимів прибережних захисних смуг і водоохоронних зон; дерегуляція та спрощення доступу до надр (зі збереженням екологічних процедур та участі громадськості у прийнятті рішень); контроль заходів з рекультивації для зменшення негативного впливу на навколишнє середовище після припинення видобутку корисних копалин. Відзначаючи важливість запропонованих проєктів, важливою є розробка механізмів їх реалізації.

Погоджуючись з Т.В. Єрмолаєвою за сучасної ситуації основою відновлення стану довкілля повинні послугувати не лише дії, що пов'язані з охороною й збереженням вже існуючих екосистем та збалансованим, обмеженим, контрольованим використанням природних ресурсів, але, насамперед, в інтенсифікації відтворення природних ресурсів; усуненні впливу негативних чинників на навколишнє природне середовище; приведення його, за можливості, у попередній стан [13, с. 199].

Скорочення та деградація природних екосистем, критичні втрати біорізноманіття, неефективне управління та недостатня частка

природоохоронних територій для збалансування структури ландшафтів актуалізує четвертий напрямок програми - збереження природних екосистем і біологічного різноманіття, відновлення та розвиток природоохоронних територій та об'єктів.

Якісним показником досягнення стратегічної цілі за цим напрямом - відновлення та розвиток природоохоронних територій, збереження біорізноманіття, збільшення площ природних екосистем та збалансування ландшафтів (збалансування структури ландшафтів для збереження природних екосистем та біорізноманіття, створення ефективної системи управління природоохоронними територіями з метою їх відновлення та розвитку стануть затверджені регіональні ландшафтні плани, реалізовані проекти з відновлення екосистем в межах територій та об'єктів ПЗФ за принципами ландшафтного планування.

Важливим п'ятим напрямом програми з відновлення України є ефективне державне управління у сфері охорони довкілля та природокористування. У проєкті Плану відновлення України серед списку проєктів, що покликані забезпечити досягнення європейських стандартів державного управління у галузі охорони довкілля, визначені такі як оцінка шкоди і збитків довкіллю та потреб на відновлення довкілля внаслідок російської збройної агресії, реформування системи екологічного контролю, розробка Стратегії сталого просторового розвитку України, аудит та відновлення інфраструктури державної системи моніторингу довкілля, що постраждала внаслідок воєнних дій; її модернізація, розбудова та діджиталізація, впровадження Єдиної екологічної платформи «ЕкоСистема» загальнодержавної екологічної автоматизованої інформаційно-аналітичної системи забезпечення доступу до екологічної інформації та її мережі, впровадження обліку та економічної оцінки екосистемних послуг у державне природоохоронне управління та галузевий розвиток та ін. [11].

Як слушно зауважує М.А. Дейнега, попри численні виклики, довготерміновий курс політики ЄС у сфері боротьби зі зміною клімату для України залишається незмінним. А посилена євроінтеграція України відкриває нові можливості для спільного подолання зазначених загроз, а також отримання додаткових джерел фінансування [10, с. 53].

Загалом аналізуючи стратегічні цілі, завдання, проєкти та заходи національної програми «Відбудова чистого та захищеного середовища» у контексті відновлення України слід відзначити, що їх впровадження повинно забезпечити реалізацію екологічної політики відповідно до євроінтеграційного напрямку розвитку України та ЄЗК.

Однак, як слушно відзначає Н.М. Покровська, міжнародна конференція з питань відновлення України у м. Лугано стала унікальною можливістю для України поділитися своїм планом відновлення, щоб налагодити взаємодію з міжнародними партнерами для найкращого вирішення завдань і викликів, що стоять перед Україною. Проте за її результатом не було ухвалено чіткого плану реконструкції України, тому у цьому напрямку нам доведеться ще працювати, як на арені бойових дій так і на економічному фронті [14, с. 44].

Державні цільові програми як окремий вид програмних документів, регламентований Законом України «Про державні цільові програми», мають набути форму конкретного документу, пройти всі етапи підготовки, розгляду та ухвалення і лише після цього можливе їх фінансування та реалізація. Тож для того, щоб усі розглянуті заходи, спрямовані на відновлення України, та включені до проєктів національних програм потребують своєї легітимізації.

Висновки. Нагальною потребою сьогодення вбачається наукове обґрунтування й організаційно-правове забезпечення трансформації державної екологічної політики в умовах воєнного стану, визначення її актуальних пріоритетів, напрямів й ефективної системи заходів реалізації

поставлених цілей, розробка й впровадження необхідних змін до чинного законодавства, зокрема й спрямованих на реалізацію цілей сталого розвитку.

Безумовно, проголошені й закріплені на законодавчому рівні в довоєнний період основні засади і стратегічні цілі державної екологічної політики лишаються актуальними, особливо з урахуванням євроінтеграційних спрямувань нашої держави, а деякі з них в умовах війни набувають ще більшої гостроти. Однак, слід констатувати й актуалізацію інших цілей, які мають посісти важливе місце серед пріоритетних цілей державної екологічної політики й знайти відповідне нормативне закріплення, а саме: відшкодування шкоди, завданої довкіллю в умовах військової агресії; державної і грантової підтримки природоохоронних заходів в умовах війни і повоєнний період; подальшої цифровізації екологічних відносин; забезпечення сталого розвитку у повоєнний період. Доцільною є подальша розробка концептуальних правових засад щодо включення довкілдової безпекової складової до Стратегії повоєнного відновлення та розвитку України та відповідного Плану дій, а також секторальних програм щодо відновлення держави у спосіб формулювання відповідної кліматичної політики, узгодженої з подальшою європейською інтеграцією України з урахуванням ЄЗК.

Література

1. Дашборд із даними про загрози довкіллю. Офіційні дані ЗСУ 2023 р. *ЕкоЗагроза: офіційний ресурс Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України*. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/> (дата звернення: 29.10.2023).
2. Андрейцев В.І. Конституційно-правові засади здійснення еколого-безпекової захисної функції України в умовах сучасних викликів і загроз. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного*

- права в умовах сучасних викликів і загроз* : матеріали круглого столу, присвяч. 100-річчю з дня народження д-ра юрид. наук, проф. Вовка Ю. О. (Харків, 12 трав. 2023 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2023. С. 11-15.
3. Гетьман А. П., Анісімова Г. В. Формування еколого- й кліматично- правової політики в умовах російської військової агресії: нові доктринальні підходи. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану* : матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд. 2022 р). Харків : Право, 2022. С. 5–13.
 4. Ващишин М.Я. Організаційно-правові аспекти визначення екологічної шкоди, завданої Україні воєнними діями рф. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу* : тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної онлайн/офлайн конференції (м. Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ : ФОП Ямчинський О.В., 2022. С. 74-76.
 5. Ріпенко А.І. Шкода довкіллю внаслідок збройної агресії рф: питання фіксації. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз* : матеріали круглого столу (Харків, 12 трав. 2023 р.). Харків : Право, 2023. С. 118-122.
 6. Гавриш Н.С. Правові аспекти воєнної деградації ґрунтів в Україні. *Продовольча та екологічна безпека у воєнний і післявоєнний часи: правові виклики для України та світу* : тези доповідей учасників Міжнародної науково-практичної онлайн/офлайн конференції (м. Київ, 16 вересня 2022 р.). Київ : ФОП Ямчинський О.В., 2022. С. 41-43.
 7. Соколова А.К., Черкашина М.К. Актуальні питання державної політики України у галузі раціонального природокористування. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в*

- умовах сучасних викликів і загроз : матеріали круглого столу (Харків, 12 трав. 2023 р.). Харків : Право, 2023. С. 123-128.
8. Кулинич П.Ф. Правове забезпечення цифровізації земельних відносин в Україні: проблеми періоду воєнного стану. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз* : матеріали круглого столу (Харків, 12 трав. 2023 р.). Харків : Право, 2023. С. 91-94.
 9. Малишева Н. Р., Вінник О. М. Екологія, економіка, цифровізація: правові проблеми взаємодії. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. Т. 29, №2. С. 238–260.
 10. Дейнега М.А. Правові засади боротьби зі зміною клімату: Зелений курс в ЄС та Україні. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз* : матеріали круглого столу (Харків, 12 трав. 2023 р.). Харків : Право, 2023. С. 50-53.
 11. Проект Плану відновлення України : Матеріали робочої групи «Екологічна безпека». *Національна рада з відновлення України від наслідків війни*. Липень 2022. 108 с. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/environmental-safety-assembly.pdf> (дата звернення: 27.10.2023).
 12. Єрмолаєва Т.В. Поствоєнне відновлення довкілля: українські реалії та тенденції. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз* : матеріали круглого столу (Харків, 12 трав. 2023 р.). Харків : Право, 2023. С. 197-200.
 13. Покровська Н.М. Концептуальні засади післявоєнного відновлення України, економічні аспекти. *Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля*. 2022. № 4 (274). С. 41-47.

References

1. Dashbord iz danymy pro zahrozy dovkilliu. Ofitsiini dani ZSU 2023 r. EkoZahroza: ofitsiinyi resurs *Ministerstva zakhystu dovkillia ta pryrodnykh resursiv Ukrainy*. URL: <https://ecozagroza.gov.ua/>.
2. Andreitsev V.I. Konstytutsiino-pravovi zasady zdiisnennia ekoloho-bezpekovoï zakhysnoi funktsii Ukrainy v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz. *Aktualni problemy zemelnoho, ahrarnoho ta ekolohichnoho prava v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz: materialy kruhloho stolu, prysviach. 100 richchiu z dnia narodzhennia d-ra yuryd. nauk, prof. Vovka Yu. O. (Kharkiv, 12 trav. 2023 r.) / za zah. red. A. P. Hetmana. Kharkiv: Pravo, 2023. S. 11-15.*
3. Hetman A. P., Anisimova H. V. Formuvannia ekoloho- y klimatychno-pravovoï polityky v umovakh rosiiskoi viiskovoï ahresii: novi doktrynalni pidkhody. *Ekoloho-pravova bezpeka suverennoi derzhavy v umovakh voiennoho stanu: materialy nauk. prakt. onlain-konferentsii (Kharkiv, 8 hrud. 2022 r.)*. Kharkiv: Pravo, 2022. S. 5–13.
4. Vashchyshyn M.Ia. Orhanizatsiino-pravovi aspekty vyznachennia ekolohichnoi shkody, zavdanoi Ukraini voiennymi diiamy rf. *Prodovolcha ta ekolohichna bezpeka u voiennyi i pisliavoiennyi chasy: pravovi vyklyky dlia Ukrainy ta svitu: tezy dopovidei uchasnykiv Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi onlain/oflain konferentsii (m. Kyiv, 16 veresnia 2022 r.)*. Kyiv: FOP Yamchynskyi O.V., 2022. S. 74-76.
5. Ripenko A.I. Shkoda dovkilliu vnaslidok zbroinoï ahresii rf: pytannia fiksatsii. *Aktualni problemy zemelnoho, ahrarnoho ta ekolohichnoho prava v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz: materialy kruhloho stolu (Kharkiv, 12 trav. 2023 r.)*. Kharkiv: Pravo, 2023. S. 118-122.
6. Havrysh N.S. Pravovi aspekty voiennoi dehradatsii gruntiv v Ukraini. *Prodovolcha ta ekolohichna bezpeka u voiennyi i pisliavoiennyi chasy: pravovi vyklyky dlia Ukrainy ta svitu: tezy dopovidei uchasnykiv*

- Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi onlain/oflain konferentsii (m. Kyiv, 16 veresnia 2022 r.). Kyiv: FOP Yamchynskyi O.V., 2022. S. 41-43.
7. Sokolova A.K., Cherkashyna M.K. Aktualni pytannia derzhavnoi polityky Ukrainy u haluzi ratsionalnogo pryrodokorystuvannia. *Aktualni problemy zemelnogo, ahrarnoho ta ekolohichnogo prava v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz: materialy kruhloho stolu* (Kharkiv, 12 trav. 2023 r.). Kharkiv: Pravo, 2023. S. 123-128.
 8. Kulynych P.F. Pravove zabezpechennia tsyfrovizatsii zemelnykh vidnosyn v Ukraini: problemy periodu voiennoho stanu. *Aktualni problemy zemelnogo, ahrarnoho ta ekolohichnogo prava v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz: materialy kruhloho stolu* (Kharkiv, 12 trav. 2023 r.). Kharkiv: Pravo, 2023. S. 91-94.
 9. Malysheva N. R., Vinnyk O. M. Ekolohiia, ekonomika, tsyfrovizatsiia: pravovi problemy vzaiemodii. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy*. 2022. T. 29, № 2. S. 238–260.
 10. Deineha M.A. Pravovi zasady borotby zi zminoiu klimatu: Zelenyi kurs v YeS ta Ukraini. *Aktualni problemy zemelnogo, ahrarnoho ta ekolohichnogo prava v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz: materialy kruhloho stolu* (Kharkiv, 12 trav. 2023 r.). Kharkiv: Pravo, 2023. S. 50-53.
 11. Proekt Planu vidnovlennia Ukrainy: Materialy robochoi hrupy «Ekolohichna bezpeka». *Natsionalna rada z vidnovlennia Ukrainy vid naslidkiv viiny*. Lypen 2022. 108 s. URL: <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/recoveryrada/ua/environmental-safety-assembly.pdf>.
 12. Iermolaieva T.V. Postvoienne vidnovlennia dovkillia: ukrainski realii ta tendentsii. *Aktualni problemy zemelnogo, ahrarnoho ta ekolohichnogo prava v umovakh suchasnykh vyklykiv i zahroz: materialy kruhloho stolu* (Kharkiv, 12 trav. 2023 r.). Kharkiv: Pravo, 2023. S. 197-200.

13. Pokrovska N.M. Kontseptualni zasady pisliavoiennoho vidnovlennia Ukrainy, ekonomichni aspekty. *Visnyk Skhidnoukrainskoho natsionalnogo universytetu imeni Volodymyra Dalia*. 2022. № 4 (274). S. 41-47.